

**ОБРАЗ Н. МАХНО ТА МАХНОВЩИНИ В РАДЯНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ
ОЧЕВИДЦІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 1917-1921 РР**

*Сергій Звілінський
Запоріжжя, Україна*

В статті, на основі мемуарних джерел радянського періоду писаних очевидцями Громадянської війни 1917–1921 рр., показано образ селянського ватажка Н.Махно та очолюваного ним руху. Дана персона та махновщина в цілому, були значно міфологізовані радянською ідеологією, тому актуальність подібних студій є очевидною. З одного боку вона полягає в простеженні реального ставлення сучасників Громадянської війни в Україні до даного руху, з іншого – в з'ясуванні найтиповіших ідеологічних штампів, що глибоко укорінилися у свідомості. В основі спотворення постаті Н.Махно лежала цілеспрямована радянська пропаганда, що була направлена на формування його образу як запеклого та підступного ворога країни рад.

Ключові слова: махновщина, мемуари, Українська революція, Громадянська війна, повстанство

Однією зі специфік південноукраїнського регіону в контексті Української революції 1917–21 рр. без сумніву була наявність потужних селянських рухів, більшість з яких мала проанархічне спрямування. Анархізм на півдні України був цілком оформленим напрямком самовираження населення. В розглядуваній нами період, у сприйнятті населення він займав повноцінну окрему нішу серед широкої плеяди партійно-політичних та військових сил.

У мемуаристиці учасників чи очевидців тих подій, попри неоднозначність сприйняття даної течії, їй відводиться значна увага, що свідчить про немалу роль анархізму в складних суспільно-політичних процесах окресленого періоду та регіону.

Основною фігурою, яка уособлювала собою анархічний рух в період громадянської війни був без сумніву Нестор Махно. Даній персоні та очолюваному ним руху присвячена значна кількість наукових робіт, однак, кількість дотичних та малодосліджених сюжетів не вичерпується, що в свою чергу є підтвердженням багатогранності махновського руху, а залучення нарративних джерел дає можливість інтерпретувати соціально-побутовий та психологічний його виміри.

Беззаперечним є той факт, що фігура селянського ватажка, ще за період його діяльності обросла колосальною кількістю міфічної інформації, що часто була цілеспрямовано продукованою більшовицькою пропагандою, яка в подальшому тільки поглиблювалась.

В даному випадку, спробуємо прослідкувати образ Н.Махна, його армії та руху в цілому, що лишився в пам'яті очевидців, в першу чергу актуалізуючи тексти спогадів менш піддані ідеологічним впливам. У випадку, коли стереотипні нашарування будуть характерно відчутні, спробуємо з'ясувати природу їх походження.

Виходячи з двох груп мемуарних текстів, що нами виокремлені в дослідженні (індивідуально мотивовані та радянські формалізовані), буде вибудовуватись і специфіка фігурування в них інформації стосовно махновського руху. В першій групі це буде переповідання окремих сюжетів пов'язаних з даною тематикою, очевидцем яких був спогадач чи мав про них опосередковану інформацію. Більшість таких текстів не містять глибоких теоретизувань над поданою інформацією, а обмежуються констатацією фактів. В другій групі, ситуація буде протилежною. Автори, будучи представниками більшовицького крила (крила переможців), усвідомлювали необхідність висвітлювати махновщину як бандитського та контрреволюційного руху, що вкладалось в офіційні позиції радянської пропаганди.¹ Однак, в таких текстах, поруч з обов'язковими негативно оцінковими блоками присутня суто фактова інформація, що часто буде суперечити офіційній точці зору.

В цілому ж, сама постать Н.Махна та повстанського руху під його керівництвом отримала досить неоднозначні оцінки навіть у формалізованих радянських мемуарах, де класифікацію на ворогів та героїв визначала правляча партія.

В мемуарах радянського дискурсу, факт значної підтримки різними прошарками селянства махновського руху, як правило намагались уникати. Рух подавався як виключно бандитське явище, що чинило перешкоди на шляху мас до «світлого майбутнього». Щоправда, дана риторика не давала відповіді на основі яких сил формувалися дане «бандитське

¹ Більшість текстів цієї групи утворилися в результаті цілеспрямованих програм збору спогадів, що проводилась в 1920-30-х рр. іспартами (Комісія з історії Жовтневої революції і РКП(б)), а в 1940-80-х рр. партархівами обкомів КП, обласними державними архівами, музеями тощо, під керівництвом Інституту історії партії при ЦК КПУ в свою чергу підпорядкованого Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

формування» і чому, при його проговорюванні в мемуарах незначній чисельності, йому вдавалось чинити такі проблеми для добровольчої армії Денікіна, військ УНР та нарешті більшовиків.

З тієї незначної частини текстів, в яких авторами дана спроба пояснити факт колосального успіху даного руху серед сільського населення півдня України, типовими є апелювання до того, що Н. Махну, користуючись низькою свідомістю населення, вдалося його обдурити висуваючи утопічні лозунги на які був запит серед мас: «...Махно увел с собой много хороших людей, случайно или по неопытности попавших под его влияние и обманутых коварным батьком» [14, с. 22].

Часто, популярність серед молоді пояснювалась розбійницько-розбшацьким характером руху та харизматичним образом його учасників, що не можна виключати як один з факторів його характеристики: «Импонировала неуловимость махновских отрядов, члены которых собирались для какого-нибудь нападения, а затем расходились по домам и растворялись в крестьянской массе. Влияли на воображение рассказы о смелых нападениях на поезда, порче путей и остановке движения, хотя в действительности, объектом этих подвигов были не столько военные эшелоны, сколько обыкновенные пассажирские поезда, где пассажиры попросту ограблялись. ... Помню как однажды он явился в город (Олександрівськ. – авт.) и начал с балкона гостиницы швырять в толпу пачки керенок, которые жадно бросились подбирать базарные торговки и разные любители мелкой поживы, на все лады прославлявшие батьку» [2, арк. 6].

Воєнком кавалерійського полку 5-ї Кубанської дивізії ІХ армії більшовиків згадував факт прихильного ставлення до махновщини, в контексті просування його частини через приазовські степи в 1920-му році: «Выступили по направлению Б[ольшого]-Токмака через болгарские селения Куцая (Луначарское), село Дмитриевка, немецкая колония Лесное. В селе Дмитриевка, население праздновало храмовой праздник Покров. Кем то был пущен слух, что мы махновцы пробивающиеся в тыл Врангелю, нас стали приглашать в гости, угощать – наша молодежь подружилась с девчатами» [1, арк.35].

Окремі автори, що як правило, були пересічними учасниками описуваних подій, і мали за радянською термінологією низький рівень політичної свідомості, дозволяли собі у власних спогадах несвідомо піднімати теми чи висвітлювати окремі моменти, що могли компрометувати «світлий» образ більшовика-борця за радянські ідеали.

Як відзначав російський джерелознавець Кабанов В.В., мемуари пересічних учасників Громадянської війни часто дивують своїм найівно-примітивним баченням проблеми та простодушним варварством по відношенню до тих подій в яких вони приймали участь [10, с. 307].

В даному контексті, на противагу усталеним твердженням про формування махновських загонів виключно з бандитських елементів, червоноармієць Антипов від 1956 р. згадував: «Мы прибыли в Харьков, там было сформировано 2-й Черноморский полк и все харьковские жулики попали в него, никто их не знал – и мы прибыли в распоряжение Дыбенко в Днепропетровск. Разместили нас, начали нести мы гарнизонную службу, солдаты нашего полка. Но большинство были жулики, грабили банки и занимались мародерством. Затем мы это раскусили и раскасировали их» [3, арк.83]. Особливо актуально дані факти виглядають на рівні зі звинуваченнями у пограбуванні мешканців Катеринослава виключно махновцями.

Щодо оцінок самої постаті, чи скоріше образу Н.Махно та його армії, що викладались на сторінках спогадів писаних в межах радянського дискурсу, то вони, в першу чергу, дозволяють нам побачити той пропагований радянською ідеологією образ, що слухняно ретранслювали більшість мемуаристів. Однак, варто одразу відмітити, що він зазнавав певних трансформацій протягом радянського періоду. Образ Махна та махновщини в цілому суттєво відрізнявся у відображення 1920-х рр. і скажімо 1970–80-х рр. У мемуарах він пройшов шлях від «попутника» радянської влади, ситуативного союзника який пішов невірною дорогою (в 1920-30-х рр.), до майже повного викреслення його з історичного тла революції як важливого гравця та подання комедійно-бандитського образу (в 1970–80-х рр.).

Ще одним способом применшення значення та дискредитації Н.Махна та селянського руху під його керівництвом, було подання його як політичного авантюриста, що постійно змінював орієнтири та ситуаційно примикав до різних військово-політичних сил. Одним з найрозповсюдженіших варіантів контрпропаганди проти махновщини було висвітлення його в руслі безідейного руху, що не мав далеких перспектив на майбутнє, а лише користувався моментом для власних інтересів: «Сейчас спрашивается, какие цели, задачи и какие идеи преследовал в своей борьбе Махно, когда он не находил постоянного места в той великой борьбе советского народа, который вел самоотверженную, революционную, неравную борьбу против разного вида интервентов и внутренней контрреволюции; Махно и

его приверженцы являлись безыдейными людьми, анархистами, авантюристами, в полном смысле бандитами, у которых единственной целью в каком бы лагере они не были, являлись грабежи, убийства, разрушения, сплошные пьянства. Но как бы там ни было, доблестная Красная Армия и наш советский народ нашли у себя достаточно сил, чтобы стереть с лица земли и эту кровавую коварную гидру» [14, с. 164].

Подібними, відверто агітаційними випадками сповнена основна маса спогадів радянського дискурсу які торкаються тематики махновського руху, що зайвий раз підтверджує агітаційно-пропагандистські завдання поставлені перед мемуаристом.

Окремі автори, щоб максимально скомпрометувати рух та його лідера, заходили настільки далеко, що навіть з елементарними знаннями історії Громадянської війни, їхні намагання «очорнити» виглядають відверто смішними: «Как известно, Махно со своими бандами перекочевывал с места на место неоднократно, с одного лагеря в другой. Когда на Украине появились немецкие оккупанты с украинскими предателями-петлюровцами, Махно воевал против них вместе с Красной Гвардией, и убивал и грабил немцев, особенно евреев виновных и не виновных. Когда же немцы и петлюровцы были изгнаны из Украины, Красная Армия ушла воевать на другие фронты, Махно повел борьбу с Советами, с комитетами бедноты, с комиссарами, все уничтожая на своем пути. Как только с Юга подошли войска генерала Деникина, он присоединился к его войскам и под командованием белых, воевал против Красной Армии вплоть до города Орла. Когда же под напором Красной Армии деникинский фронт был прорван, а Конная армия товарища Буденного оказалась в тылу врага возле города Харькова, Махно, дабы избежать неминуемого разгрома своей банды вместе с армией Деникина, вынужден был быстро ретироваться, бросил фронт и ушел в тыл на Украину и стал громить и грабить отступающую армию Деникина... На Юге войска Врангеля начали наступление на молодую Советскую республику. Махно не замедлил присоединиться к Врангелю и снова повел открытую войну против Красной Армии... После окончательного разгрома колчаковских войск на Востоке, командование Красной Армии бросило на врангелевский фронт достаточное количество войск для окончательного разгрома полчищ барона Врангеля. Махно, видя, что ему на этот раз не избежать полного разгрома Красной Армией, немедленно бросил Врангеля и перешел на нашу сторону и вместе брал участие в разгроме и ликвидации врангелевских войск» [14, с. 162–163].

Однак, даний уривок цікавий більше ніж здається на перший погляд. Його автор, рядовий боєць 266-го Малишевського полку, 30-го Іркутської дивізії, 89-ї Чонгарської бригади Червоної армії, що боровся за його словами «до полного разгрома и ликвидации махновских банд в Крыму и на Украине», очевидно, отримав викладену міфічну інформацію з офіційної пропаганди яка велася серед військових частин Червоної Армії, особливо тих, що діяли проти повстанської армії Махно.

Перша зустріч з махновцями, без сумніву справляла потужне враження на пересічних мирних мешканців села, а особливо дітей, для яких вони стали першим знайомством з реаліями Громадянської війни: «Осіною (1918 р. – авт.), в один із днів, ввірвались на тачанках і верхами в наше село махновці на чолі зі своїм «батьком» Махно. Розташувались по хатах на верхній вулиці, по нашій вулиці де ми жили ні до кого не поселились. Це було перед вечором. В хазяїв, у яких поселились, потребували, щоб різали птицю, свиней і готували для них їжу. Почалася п'янка, гульбища, грали музики, завербували дівчат, щоб співали і танцювали з ними. А тим часом, частина махновців почала арештовувати тих, що вони вважали їх своїми ворогами» [12, с. 336].

Крім того, цікавими є оціночні судження автора з приводу мотивації молодих хлопців односельців, які пішли служити до лав махновської армії: «Молодь з нашого села, чоловіків 10, втупила до Махна не тому, що їм подобалась його програма, він ніколи і не говорив за що він воює і не агітував, а пристали до махновців за їх вільне і розбишацьке поведіння, за зовнішній героїський вигляд. Всі вони були в добротних бекешах, в сивих смушевих шапках, шабля, наган, нагайка, на поясі навішані бомби, в хромових чоботях, чуть не на кожному пальці перстень, на добротних конях. Дехто з них на сідло собі підкладав пухову подушку. Шию обв'язували рушниками (вишитими), які розвівались на всі боки» [12, с.336-337].

Щодо підтримки махновської армії, то ситуація різнилась в кожному окремо взятому селі. У своєму щоденнику від осені 1919 р. І. Ярошенко зафіксував: «Был сход, и хотели сформировать свой полк имени батька Махна, но сколько раз не сходились, то ничего не получилось, потому что никто не хочет... был представитель од махновцев, много говорил на тему махновцев, но люди уже так потеряли ко всем доверие, что ничего не верять никому» [12, с. 292].

В автоініціативних текстах, автори яких не були схильні героїзувати окремі сюжети чи персон, часто подається найзручніший варіант став-

лення до подій Громадянської війни, що заключався в індивідуальній нейтральності: «Перший урок який засвоїли селяни нашого села – це не втручатися у цю бійку. Хай собі б'ються між собою хто хоче, а ми повинні, по можливості, вберегти в живих свою сім'ю і зберегти, по можливості, що можна зі свого добра. За деякими мізерними випадками такої політики додержувались селяни кожного села до кінця громадянської війни... Перховувались... коли заходило в село яке військо» [12, с. 337].

Інша категорія селян, що прийшли втомлені з фронтів Першої світової війни, прагнула спокійного життя яке вони вбачали в традиційному сільському господарюванні, тому уникання їх власної участі в подіях громадянської війни ставала буденністю: «Вот поэтому я скрывался и от тех и других (білогвардійців та махновців. – авт.), но благодаря тому, что они долго не держались в селе, все время бежали, то в одно село, то в другое, а если попадалась им небольшая группа белых, они их побьют и дальше бегут. Так они и воевали, когда прибегут в какое село, лошади уже пристали, они их бросают, а в дятков берут свежих, запрягают в тачанку и дальше пошел» [11, с. 172]

Про неспіврозмірність жертв і розправ махновців та червоних військ в окремо взятому населеному пункті яскраво свідчать спогади Александрова П. – працівника політбюро по боротьбі з бандитизмом в селищі Велика Олександрівка сучасної Херсонської області. Автор переповідає сюжет початку 1921 р. пов'язаний з перебуванням в селищі махновських військ. За інформування місцевих мешканців, в селі на площі було страчено 20 комуністів та комсомольців, що проводили реквізицію хліба, ще 17 чоловік було вбито окремо за підтримку більшовиків чи участь в органах влади. Зі слів автора, йому, чи не єдиному вдалося врятуватися від розправ. Після короткого перебування в селі махновців, радянська влада була знову встановлена і ситуація мала класичне для громадянської війни продовження. В село разом з радянськими виконавчими органами влади приїхали і репресивні, що в той же день розстріляли 60 чоловік за «співчуття» махновщині [7, арк. 11–11зв.].

До слова кажучи, відвертих розправ з місцевим населенням навіть в глибоко заідеологізованих спогадах зустрічається не так багато, або ж вони базуються на віддалених чутках. «Звірства» махновців як правило описані в ключі розправ над представниками радянської влади, комсомольцями та комуністами, командним складом частин Червоної Армії і особливо учасників продовольчих загонів. «...где только захватили тех,

кто работал по разверстке хлеба – всех стреляли. И на Гореловке двоих вывели и за поселком расстреляли» - фіксував у своїх спогадах М.Алексеев. Варто відмітити, що на цьому вичерпуються згадки автора про розправи махновців в його рідному селі. [13, с. 579].

Доволі класичний зразок дій махновців в захопленому селі на 1920-й рік ілюструє наступний уривок зі спогадів Кохацького М.Л.: «В октябре месяце 1920 года в село Юрковку приехал отряд махновцев во главе с командиром Горобец Семеном, который разогнал ревком, собрал сход и агитировал крестьян не подчиняться Советской власти, хлеб не сдавать, Красную Армию и коммунистов уничтожать...» [5, арк. 14].

Однією з улюблених тем по дискредитації махновщини як в радянській пропаганді так і в мемуарних джерелах представників більшовицького табору, було висвітлення її в руслі виразника інтересів багатших прошарків селянства, як переважно «куркульського» руху. Хоча, дані штампи одразу ж входили в суперечність з іншими улюбленими сюжетами радянських мемуаристів, де Махно та махновщина подавалась як основний бандитський елемент, що повсюдно грабував та розорив багаті селянські господарства. При чому, подібні контрверзи часто зустрічаються у спогадах одного й того ж автора.

Одна зі спроб розтлумачити такі парадокси звучить у спогадах Є. Колокольцевої (Ротенберг), комуністки, що в період австро-німецької окупації України в 1918 р. була головою більшовицької підпільної організації м. Олександрівськ, а самі спогади оформила в 1960-х рр.: «Деятельность в селе происходила в очень сложной обстановке, благодаря существованию махновщины. Как известно, в 1918 г., в махновском движении участвовали не только деклассированные элементы и кулаки, хотя именно кулачество все явственнее становилось его социальной опорой. В 1918 г. за ним шла и известная часть крестьян из тех, кто ненавидел оккупационный режим и страдал от издевательств. Махно в это время выступал против ограбления народа, он еще не выдвигал антисоветских и антикоммунистических лозунгов, и известная часть крестьян видела в этом движении вооруженную силу, могущую постоять за нее [2, арк. 6].

Що стосується бойових якостей махновського війська, то в мемуарах сучасників воно заслуговувало досить високих оцінок, попри намагання висвітлити його як стихійно-бандитське явище, або нівелювати його роль в Громадянській війні загалом. Для прикладу, варто навести сюжет штурму перекопського перешийку та взяття Криму в листопаді 1920 р., що в по-

дальшому став темою для героїзацій подвигу Червоної Армії не лише в радянській історіографії, а й у літературі та кінематографі.

У формалізованих радянських мемуарах роль махновської армії у штурмі перекопського першийку максимально мінімізувалась, бо не вписувалась в ракурс героїчного подвигу радянського народу. Частина мемуаристів учасників штурму взагалі не згадує участь махновських загонів у взятті Криму, що звичайно можна списати на перебування їх на інших ділянках фронту, хоча виглядає насправді як просте замовчування – «від гріха подалі». Найтипівішим дискурсом стосовно даних подій, було відображення участі махновської армії як ситуативного союзу, попри всю негативність даного руху: «Было разъяснено, что Махно вместе с нами идет на Врангеля. Впоследствии, когда разгромили Врангеля, наши «союзники» махновцы в Крыму напали на наш полковой обоз и захватили полковую кассу» [9, арк. 32–36].

Ситуативність союзу з Н. Махном для спільної боротьби з основним ворогом, була основною мантрою яка пояснювала факти взаємодії з ним більшовицьких військ: «В это же время объявился Махно. Махно начал с грабежей. У нашего ревкома махновцы ограбили кассу с деньгами. Когда об этом узнал т. Дыбенко, начальник южного фронта (штаб которого находился в Днепропетровске) он сказал: «Махно теперь с нами, он нам союзник» и написал Махно бумажку чтобы он возвратил нам деньги. С этой бумажкой мы поехали к Махно в Гуляй-Поле. «Батько» принял нас, прочитал бумажку, скомкал ее и бросил в угол. «Едите, хлопцы, – сказал он, пока целы, а то и с вами будет, что с этой бумажкой». Так, мы поняли какой нам «союзник» Махно» [4, арк. 2].

Підпільний більшовицький працівник в Набаті М. Спектор, що виконував шпигунські функції в 1919 р., цинічну розправу з махновцями після розгрому військ Врангеля в Криму, пояснює відмовою Махна виконувати розпорядження командування Червоної армії [8, арк.2-4]. Частина авторів пояснювала дану ситуацію відмовою Махна передислоковуватися на польський фронт [6, арк.4-8].

Суттєво контрастують в даному разі автоініціативні спогади про ті ж події: «И так Махновцы стояли возле Сиваша, разузнали, где можно было перейти. Начались морозы. Махновцы нашли старика, который указал, где можно перейти Сиваш. Подготовили плетни, покидали на болото, они вмерзли. И махновцы перешли в Крым и в тыл врангельцам, где они не ожидали, потому что они считали это непроходимое. И вот когда был

Врангель разбит, то советские войска хотели Махна в Крыму закрыть и там его разоружит. Но вышло не так. Он скоро понял, налетел на одну из частей советских, узнал пароль и ушел ночью из Крыма через Перекоп на Украину. А те войска пропустили махновцев через Перекоп, потому что вроде Махно ушел, а они гонятся за ними. И он сделал обманом» [13, с. 579].

Тож, як ми бачимо, залучення мемуарних джерел в історичні дослідження допомагають поглянути на певні сюжети під іншим кутом зору, відстежити їх сприйняття безпосередніми учасниками подій і найголовніше прослідкувати механізми викривлення та міфологізації тих самих подій, що вписувалось в контекст ідеологічної боротьби радянської системи загалом. Цінність мемуарів заключається як в широкій фактографічній так і в унікальній рефлексивній інформації, що відкриває для дослідника маловивчений соціально-психологічний бік процесів учасниками чи сучасниками яких були автори мемуарних джерел.

Зокрема, вони дають можливість дослідити окремі сюжети пов'язані з подіями потужного селянсько-повстанського руху на півдні України – махновщини, значимість якого довгий час нівелювалась а факти викривлювались. Через призму офіційної (формалізованої) радянської мемуаристики сучасників можна прослідкувати вкорінені пропагандою ідеологічні штампи по дискредитації махновського руху, а за допомогою зразків автоініціативного («писання в стіл») мемуарописання їх навпаки можна легко розвіяти. Попри культивування загального негативного образу Н.Махно та селянського руху під його проводом, в мемуарах радянського періоду часто зустрічаються досить об'єктивні його оцінки та інтерпретації.

1.Державний архів запорізької області (далі ДАЗО). П-337. – Оп.1. – Спр.35. – 88 арк.

2.ДАЗО. П-337. – Оп.1. – Спр.140. – 46 арк.

3.ДАЗО. П-337. – Оп.1. – Спр.169. – 90 арк.

4.ДАЗО. П-337. – Оп.1. – Спр.258. – 3 арк.

5.ДАЗО. Р-2630. – Оп.1. – Спр.1. – 23 арк.

6.Державний архів миколаївської області (далі ДАМО). П-1817. – Оп.2. – Спр.530. – 36 арк.

7.ДАМО. П-1817. – Оп.2. – Спр.618. – 12 арк.

8.ДАМО. П-4074. – Оп.1. – Спр.563. – 8 арк.

9.ДАМО. П-4074. – Оп.1. – Спр.302. – 42 арк.

10.Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник / А.К.Соколов, Ю.П.Бокарев, Л.В.Борисова и др. Под ред. А.К.Соколова. – М.: Высш.шк., 2004. – 687 с.

11.Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя. – 2008. – 272 с.

12.Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2005. – 484 с.

13.Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2005. – 516 с.

14.«У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини ХХ ст. / Упоряд. Мільчев В.І., Молдавська Т.І., Молдавський Р.І., – Київ, 2014. – 230 с.